

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

АВТОРЕФЕРАТ

**НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР“**

**ПО ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 2.1. ФИЛОЛОГИЯ,
ДОКТОРСКА ПРОГРАМА „БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА“ –
БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО
ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

НА ТЕМА:

**ПОЕТИКА НА ПЪТЯ В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ
20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК**

**ДОКТОРАНТ:
МАРИЯ ГЕОРГИЕВА
РУСЕВА**

**НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
ПРОФ. ДФН ВАЛЕРИ СТОИЛОВ
СТЕФАНОВ**

СОФИЯ, 2021

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедра „Българска литература“ към Факултета по славянски филологии на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ от 19.01.2021 г.

Дисертационният труд се състои от въстъпление, четири глави, заключение и библиография. Общият му обем възлиза на 235 страници, от които 15 използвана литература (214 единици).

Научно жури:

Проф. дфн Албена Кирилова Вачева

Проф. дфн Валери Стоилов Стефанов

Проф. д-р Стилиян Лалев Стоянов

Доц. д-р Ноеми Асенова Стоичкова-Иванова

Доц. дфн Татяна Иванова Ичевска

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в каб. 138 в сградата на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски“.

Съдържание на дисертационния труд

Встъпление / 4

Първа глава

Пътища и мирогледи: пътешественичеството в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век / 12

Пътят: смислови хоризонти / 14

Пътят и човекът на модерните времена / 19

Пътуващият човек: между своето и чуждото / 24

Поклонникът / 31

Туристът / 32

Фланьорът / 34

Емигрантът / 35

Скитникът / 36

Вещите и пътешественикът / 38

Личната вещ или предметите-помощници / 39

Чуждата вещ или предметите за удивление / 42

Превозните средства – техника и емоция / 45

Втора глава

Пътешественикът и Европа: приобщаване към вечността и миналото / 56

„Бягство“ в Акропола / 58

„Отломки“-те от миналото / 68

Интересът към италианската култура / 70

Чарът на Неапол / 72

Рим като „естествен музей“ на вековете / 74

Венеция като свидетел на отминали събития / 77

Брунате като място на памет / 80

Пражки сюжети / 86

Поетическият образ на неподражаемата Прага / 88

Белетристичният образ на легендарната Прага / 92

Трета глава

Пътешественикът и Европа: интегриране в другото пространство / 98

В столицата на европейската модерност / 101

Париж в калейдоскопични образи / 104

Париж и изкуството да странстваш / 112

В ритъма на британското общество / 132

Лондон: шансът / 135

Лондон: културните граници / 142
В редиците на немската дисциплинираност / 149
Берлин: промяната / 153
Стратегии за движение и ускорение / 160

Четвърта глава

Пътят към Новия свят / 170

„Автентичната“ Америка: стереотипи и иновации / 172
Стереотипите за американската действителност / 175
Темпото на Америка: свръхвпечатления от Новия свят / 180
Имигрантски потоци и сегрегационни тактики / 189
„Другата“ Америка: авантюристичният опит / 195
Опознаването: туристическите представи / 197
Странстването: скитническият инстинкт / 205

Заклучение / 217

Използвана литература / 221

Встъпление

Поemanето на път се характеризира главно с нетърпението, с удоволствието от предстоящото, с ентузиазма от новото и непознатото. То е заредено с енергетичния потенциал на приключенското. Поemanето на път позволява да се организира и направлява индивидуалното човешко време, но и да се овладее и покори необятното далечно пространство.

Пътуването обаче не се ограничава единствено до преминаване през времето и прекосяване на пространството. Пътят и пътуването могат да бъдат знакови при композирането на поетически светове. В основата на настоящото изследване стои намерението да се провери доколко предизвикателството на пътя се превръща в лирически мотив на поезията и сюжетопораждащ импулс при конструирането на описателни наративи в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век. Да се очертае поетическият образ на пътя е главната цел при работата с художествените текстове, тематизиращи и репрезентиращи българските пътешествия от изборния за изследване период. По-конкретно това означава да се систематизират водещите маршрути и да се осмисли спектърът от изобразените преживявания и направените внушения. Пътешественикът създава свой субективен образ на пътя и на посетените места. Неговите маршрути, пресътворени в художествените творби, очертават една емоционална картография, симптоматична за хората и времената. Пътуващият човек описва света (видяното), но той описва и самия себе си (преживяното), за да остави като „наследство“ на читателя един комплексен опит. Тъкмо това сложно експресивно и дискурсивно наследство е обект на внимание в този труд.

С оглед на така поставените задачи водещите методи на работа включват наблюдението, съпоставителния анализ и типологизирането на открояващите се литературни рефлексии на пътуването през 20-те и 30-те години. Това двадесетилетие очертава контурите на един културноисторически период, в който „проговарят“ отличителните специфики на модерното светоусещане, схванато в най-широк антропологичен план.

Систематиката на привлечените и осмислени текстове дава възможност да се изгради една по-цялостна картина на широко обсъждания почти вековен дебат за своето и чуждото, особено актуален за времето от 20-те и 30-те години на XX век. Европа и разбиранията за европейското, които застават в основата на този дебат, както и акцентът върху модерното и технологичното предопределят обръщането на погледите на Запад. Ето защо фокусът на работа се центрира върху книги, посветени на пътуването до континентите Европа, Северна и Южна Америка, като оставя встрани не по-малко интригуващия Изток. Подобна

мотивация предопределя избора в изследването да не бъдат включвани текстове, посветени на пътуването в пределите на България.

Пътешественикът през междувоенния период е своеобразен преносвач на образи чрез словото. Той се стреми не просто да види и обходи света, но и по някакъв начин да го „вземе“, да го пренесе, да го разкаже и визуализира. Ето защо изследването предпочита да не се ограничава единствено до наблюдения върху пътеписния жанр, традиционно обвързващ се с поставената тема, а се стреми да хвърли светлина върху разнообразието от жанрове, които засягат и претворяват пътешестването по непознатите далечни места. Художествените текстове, предложени за анализ, се разглеждат с оглед на въпроса как различните жанрови модели осмислят спецификата на пътуването с помощта на наличното богатство за въздействие и структура на художествения дискурс. Обръща се внимание дали акцентът в произведението попада върху емоционалния въздействен ефект от видяното и рефлексията върху Аза или фокусът се съсредоточава повече върху фактологичната плътност и последователност на разказа за местата и събитията на пътуването.

Първата глава на дисертационния труд задава ядрото от дефиниции при въвеждането на основните понятия, които обезпечават аналитичната работа с текстове. Предлага се обща типология на пътешествениците в художествените текстове от междувоенния период, която очертава фигурите на пътя, обвързвани с модерното подвижничество. В тази част е направен и опит да се систематизира и осмисли вещният свят, присъщ на пътешественика, както и средствата за придвижване, с които си служи.

Втората глава тематизира опознаването на Стария континент, докосването до знаците на европейската културна история и ценности. Обособените места на пътя тук проговарят чрез своята своеобразна „времева“ дълбочина.

Третата глава има за свой център пътешестването през модерните западни градове, които позволяват да се илюстрира обликът на междувоенна Европа. Пътешественикът получава възможност, ако пожелае, да се интегрира в процесите, по които функционират столичните западни общества.

В четвърта глава наблюденията се пренасят на територията на Двете Америки. Основният въпрос тук е как и доколко пътешественикът европеец се адаптира към особеностите и условията на американското живеене.

Пътят като мотив в по-общ план, както и различните му образни проявления, са обект на интерпретация в редица литературноисторически

изследвания, посветени на различни периоди от развитието на българската литература. Съвсем схематично могат да се отбележат някои от тях: книгите на Светла Гюрова „Поклонничество и поклонническа литература“ (1996) и „Възрожденски пътеписи“ (1969); изследването на Елена Гетова „Почеркът на пътя. XIX век. Пътуването. Писането“ (2006); на Катя Бъклова „Майстори на българския пътепис“ (1989); статията на Сабина Беляева „Човек, движение, път“ (1984) и др. Към по-новите изследвания по темата могат да се споменат още сборникът с литературнокритически статии „Дом и път (Домът, пътуването и завръщането в литературата)“ (2001) под редакцията на Николай Звезданов, както и такива, посветени на по-конкретни пътешественически маршрути, като например към Америка – книгата на Гергана Начева „Литературната колонизация на Южна Америка“ (1997), студията на Валери Стефанов „Регионалният разказ на световното изложение“ от книгата „Участта Вавилон“ (2000), двата сборника от проведени тематични конференции „Америките ни“, издадени под съставителството на Пламен Антов през 2015 и 2017 г. и др. При проследяването на различните географски маршрути по литературната карта от 20-те и 30-те години на XX век изследователското внимание ще се старее да вземе предвид вече проученото, направените наблюдения и постигнати резултати от българската литературнокритическа мисъл.

Настоящото изследване на поетическия образ на пътя в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век има съзнанието, че не може да изчерпи богатството от смислови посоки, които темата предполага. Неговата задача е да открие и интерпретира онези от тях, които се превръщат в предизвикателство в познавателен и ценностен план. Пътят е схванат като значим и устойчив фактор за формиране на светогледа на човека от драматичния двадесети век.

I. Пътища и миогледи: пътешественичеството в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век

В първата част на това изследване ще очертаем основните смислови параметри на понятието *път*, както и на производните от него – *пътешестване*, *пътешественик* и др. Пътят се разглежда като художествен образ, който репрезентира стремежите на човека да опознае света, но и да претвори това познание с помощта на словото. Този образ в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век изгражда мрежа от знакови литературни дестинации, в чийто център може да бъде поставен модерният човек – като инициатор и деятел,

посредством когото пътят се реализира практически и функционално – в движение.

Преди да подходим към различните теоретични постановки в осмислянето на пътя като понятиен конструкт, следва да уточним обхвата и употребата на термина „поетика“ с оглед проблематизирането на темата за пътуването в един по същество условен свят, художествен дискурс. Настоящото изследване стъпва върху определението на Цветан Тодоров за понятието „поетика“ като едновременно „абстрактен“ и „вътрешен“ подход към литературата (Todorov 1981: 6). Целта на поетическото изследване е да предложи вътрешна теория на литературния дискурс, която разглежда отделните произведения като конкретни проявления на общи литературни закономерности. Тази вътрешна теория може да притежава свой поглед върху света и свой въздействен потенциал, а нейната структура да се трансформира и наблюдава като проявление в творби, принадлежащи към различни литературни жанрове.

В настоящата разработка се изследва спецификата на един литературен образ – този на пътя, както и онези компоненти от него, които се явяват смислово значими за рефлексията на пътуването в българската литература от периода между двете световни войни. Спрямо така очертаня интерес са привлечени текстове, коментиращи пътешестването през „лабиринтите“ на модерната епоха – онези атрактивни места и всевъзможни сетивни предизвикателства, които пленяват пътешественическия поглед.

Френският историк и културолог Мишел дьо Серто хвърля мост между писането и очертаването на пътища, като казва, че изкуството да се извайват изреченията има за еквивалент изкуството да се извайват маршрутите (Серто 2002: 186). В този аспект поетическият образ на пътя е мислен през двойствената връзка, от една страна – с литературността, и от друга страна – с историчността – като своеобразен „отпечатък“ на автентичните посоки и дестинации, които се възприемат като актуални предизвикателства пред субекта от разглежданото двадесетилетие.

Като отправна точка в настоящата глава са изведени някои по-обща постановки, които по-нататък се уточняват и конкретизират при работата със самите литературни произведения.

Пътят: смислови хоризонти

Пътят е базов конструкт на човешкото битие. Немският философ и социолог Георг Зимел в есето „Мост и врата“ (1909) определя изграждането на пътища като специфично човешко постижение, което разграничава човека от

животните: „животното също постоянно преодолява разстояния, при това често по най-умелия и най-труден начин, но въпреки това началото и краят им не се свързват, не се стига до чудото на пътя“ (Зимел 2014: 8). Пътят е онова движение към твърда форма, която форма произлиза от движението и в която то намира своя завършек (пак там). Пътят обаче следва да се разбира не само като „отгъпване“ на пътеки; той е израз на волята на човека за овладяване на пространството, за неговото оформяне и моделиране, за да бъде то „проходимо“. Пътят оформя връзките между местата, съдейства за изграждането и протичането на мобилен и информационен поток.

Пътят като продукт на човешката дейност, но и като поетически образ, който намира израз в различни литературни текстове, ще се разглежда с помощта на категориите пространство и време. В „Изобретяване на всекидневието“ (1980) Мишел дьо Серто пише, че за пространство може да се говори тогава, когато се разглеждат вектори за посока, количества скорост и една променлива за време. „Пространството е пресичане на подвижности [mobiles]. То е в известен смисъл оживено от съвкупността на разгръщащите се в него движения“ (Серто 2002: 206). Поетическият образ на пътя в българската литература от 20-те и 30-те години ще се изгражда като съвкупност от различни микроелементи, които могат да се обединят под разбирането на Серто за пространствата като „практикувани места“. Това ще бъдат онези пътища, градове и частни места на пътя, с които субектът взаимодейства и които оставят своя отпечатък като рефлексия върху пътешественическия опит.

Схванат в най-буквалния смисъл, пътят е опит за *прекосяване на пространство*. Той очертава разстоянието от точка А до точка В. Това са началната/отправна точка и крайната/набелязана дестинация. Пътят АВ може да криволичи, да преминава през точки С, D, Е, но това, което го отличава от статичността на отсечката, е тъкмо векторът за посока. Пътят може да образува окръжност, да съединява своя край с предзададеното начало.

Пътят е израз на *отместване във времето*. Движението по пътя може да се разбира като моментна среща/досег с определено място/пространство, което след изтичането на мига остава зад нас. Изследователите обаче отбелязват, че пътуването, пътешествието е израз по-скоро на „дълбокото желание за вътрешна промяна, нужда от нови преживявания повече, отколкото частично преместване“ (Шевалие, Геербрант 2000: 280). Изтичането на мига маркира не само смяната на пространството, но и произвеждането на различие във вътрешния свят на Аза – като възможност да стане Друг на себе си.

Пътят е антитеза на *безпътницата*. Той е резултат от (съзнателен или не) избор на посока, планиране. Пътят може да бъде противопоставен на хаотичното лутане в пространството – той предполага наличие на размисъл за това къде се позиционира човекът и къде желае да стигне.

Пътят често извежда на *кръстопът*. Той предполага нов избор измежду две (или повече) алтернативни посоки, както и изява на личността. В тази връзка се разглеждат и широко употребявани понятия като поемане по „верен“/„грешен“ път, следване на „предначертан“ път и др. Кръстопътят може да се интерпретира като инициация, изпитание, трудно решение, трагичен избор.

Освен във времепространствен план, пътят обичайно се интерпретира и в *метафизичен* аспект – като израз на индивидуалните посоки на живота.

Връзката между пътя и човека се осъществява с помощта на фундаменталното условие на *мобилността*. В книгата „*Mobilis in Mobili*. Опити върху подвижния човек“ (2013) Лазар Копринаров разглежда подвижността като същностен белег на човешкото; едновременно като условие и резултат на човешката свобода (Копринаров 2013: 8). Подвижният човек може да бъде разгледан като независим от мястото, а пътят като поле на освобождаване от (само)ограниченията на обичайно обитаваното пространство.

Пътят и човекът на модерните времена

Прокарването на пътища е цивилизационен маркер, който следва да се разбира като процес; израз на променящата се географска карта на света. Пътят като част от развитието на формите на комуникация и транспорт се вписва по естествен начин в рамките на модерната епоха; подчинява се на идеите за научно-технически прогрес и непрекъснат социален напредък.

Модерността се разглежда като явление, обозначаващо различни промени, социални и културни, които довеждат до нови форми на индивидуалния човешки опит. С настъпването на Индустриалната революция през XVIII век и центрирането на вниманието върху техниката и производството се изменят жизненият свят на човека, неговите всекидневни навици и възприятия за личното битие, граници и възможности. Основната теза, която немският социолог Хартмут Роза предлага, е, че темпоралните структури на модерността са белязани преди всичко от знака на ускоряването (Роза 2015: 19). Макар основният фокус да е заложен върху категорията време, настъпилите процеси на забързване засягат пряко разбиранията за пространство. Ако в предмодерните времена човекът разполага със сравнително неограничен ресурс от време, но се налага да се бори при преодоляването на големи дистанции, то през модерността вземите се

преобръщат. Пространството се превръща в съдружник на пътуващия, докато времето започва да се изплъзва неусетно – появява се необходимостта от неговото планиране, точно изчисляване и отмерване.

Ускоряващата мощ на модерните времена спомага за излизането на все по-голям брой хора на пътя. Причините за това подвижничество са разнообразни. Те могат да бъдат от частен или служебен порядък, като тяхната конкретика се обвързва по един или друг начин с личната идентичност на човека. Част от пътешествениците поемат на път с вече формирана идентичност, която може да претърпи промени, а друга част тепърва изграждат своята идентичност в процеса на пътуването. Въпроса за формирането на Аза Антъни Гидънс разглежда като тясно свързан с модерността: промените, които произтичат от модерните институции, взаимодействат по директен начин с индивидуалния човешки живот, респективно с Аза. Гидънс уточнява, че Азът е рефлексивен проект, за който обаче всеки индивид поема и носи лична отговорност. В този контекст на разбирането за Аза като рефлексивен проект е важно да се акцентира, че пътешестването в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век се утвърждава като индивидуален тип преживяване, а не колективен. Пътуващият човек излиза на пътя най-често самостоятелно, поема към своето лично предизвикателство, а художествените текстове отразяват индивидуални впечатления повече отколкото коментари или дискусии на група пътешестващи заедно. На преден план се извеждат въпросите как модерният човек осмисля културните различия между своето и чуждото и как натрупаният опит променя неговите възприятия и идентичност.

Пътуващият човек: между своето и чуждото

Разсъжденията за самоопределянето на човека спрямо пространството на пътя се вплитат органично в актуалната за края на XIX и през XX век опозиция свое-чуждо. В статията „Път към Европа ли? Не съм от тях“ (1991) Никола Георгиев разглежда темата за европеизирането на българското като метафорично колективно пътуване към Европа (Георгиев 2018). Българската идентичност ще търси своето идентифициране и позициониране спрямо високата летва на европейското като център и възможните подходи за приобщаване към този център.

Темата за противопоставянето свое-чуждо се превръща в обект на дискусии и дебати, които получават особена честотност в периода между двете световни войни. Нейната проблематика може да бъде разглеждана както по отношение на изграждането на единен представителен културен облик на българина, така и в частния аспект на отделния човек, който следва да

позиционира себе си в пространството на пътя. За целите на настоящото изследване опозицията свое-чуждо ще бъде подчинена на гледната точка на пътуващия човек, без да се подминава/подценява общия социокултурен контекст, на който пътешественикът е отделен представител/носител. Водещ ще бъде не проблемът за националното приобщаване към висотата на европейските норми, а въпросът за личния досег на модерния човек с чуждото пространство, както и за ценностната рефлексия на Аза, която му позволява да определи сам за себе си доколко и как може да се съизмерва с разбиранията за европейското.

Настъпилата криза на ценностите след края на Първата световна война, както и усъмняването в устойчивостта и смисъла на европейския културен проект обуславя необходимостта от преосмисляне на представите за българското/своето и от по-критичния поглед към авторитета на чуждото. Дискусиите за връщане към/преоткриване на родното от началото на 20-те, а по-късно и през 30-те години, както и дебатите за изобретяването на профил на „народопсихологията“ и „характерологията“ на българина, изчистен от проблематичните идентификации с Алековия герой, съдействат не само за колективното идентифициране на междувоенния човек, но и за личностното съ-полагане на Аза в по-широките наднационални рамки на света. Пътуващият човек в българската междувоенна литература ще пренася със себе си както интелектуален багаж от стереотипни предразсъдъци по отношение на чуждото, така и травматичната представа за байганьовското като пример за недопустимо/неприемливо лично поведение в международна среда.

Възможен вариант за сваляне на напрежението между своето и чуждото предлагат представителите на литературния кръг „Стрелец“. Да се усвои съзнателно чуждото по пътя на вдълбочаване в себе си и да се помири родното с чуждото, като се създаде „органическа връзка“ между тях, са основните тези, залягащи в критически текстове като „Към младежта“ (1926), „Интелигенция и европеизиране“ (1931) на Константин Гълъбов; „Зовът на Родината“ (1926), „Конфликтът между родно и чуждо“ (1926) на Атанас Илиев и мн. др. В контекста на пътуващия човек запознаването с европейските кодове за поведение и ценности би допринесло не само за разширяването на личностния мироглед, но и за по-качественото и полезно осъществяване на интеркултурен диалог, който да съдейства за вписването/приобщаването на пътника в/към конкретната социална обстановка.

В художествените текстове, които предстои да бъдат обект на разглеждане с оглед на частния аспект на пътешественичеството, напреженията между своето и чуждото значително се успокояват в рамките на европейската среда. Това се случва както благодарение на откроената възприемчивост на

човека към културата на Стария континент при нейното опознаване, така и в резултат на успешно реализиращата се комуникация с Другия, възприеман като представител и носител на европейските ценности. Що се отнася обаче до пътуването до Двете Америки, напрежението остава водещо, но не толкова поради усещането за изостаналост на българина от модернизационните процеси в глобален аспект, колкото от едно осезаемо по-високо ниво на културните разминавания в ценностен план между американското и европейското.

Пътуващият човек застава на границата между своето и чуждото, воден от желанието да бъде в крак както с ритъма на все по-забързващото се време, така и с непрекъснатото динамизиращото се пространство през модерността. Неговият копнеж да обходи чуждестранните държави се дефинира от желанието да бъде *едновременно навсякъде*, да бъде причастен свидетел и участник във водещите събития по света. Човекът през междувоенния период пътешества, тъй като чуждото пространство изобилства от образи, които изкушават да бъдат видени. Спецификата на тези образи, както и разнородността на мотивациите и целите, които извеждат човека в полето на пътя, позволяват да бъде оформена обща типология на различните пътешественици, които шестват по страниците на литературните текстове от периода.

Поклонникът

Поклонникът като профил на пътешественика се обвързва с представата за религиозно обогатен статус, а поемането на път има за мотивация постигането на определена възвишена цел. Поклонничеството е целенасочено пътуване – характеризира се с предварително зададена посока и конкретни обекти за достигане, натоварени с богата библейска семантика. Пътят на пилигрима притежава ритуален характер, а сред неговите задължителни компоненти са вярата и упованието в установени сакрални истини.

Туристът

Туристът като профил на пътешественика се обвързва с представата за културно нюансиран поглед, настроен откривателски към света. Туристическият поглед се води преди всичко от интереса да проследи и провери доколко действително видяното съвпада/отговаря на предварително мечтаното. Туристът изследва за себе си онези културни блага, които се предполага да бъдат видени – които се превръщат в обект на интерес за погледа на чужденеца, а по-късно и в целенасочен продукт и инструмент на туристическата индустрия.

Фланьорът

Фланьорът като профил на пътешественика се обвързва с представата за наблюдаващия града чужденец, със забавена походка, който не бърза заникъде. За разлика от туриста, който обикаля историческите и архитектурни забележителности по план, фланьорът не разполага с точен разчет на времето, а се потапя в спецификата и атмосферата на градското пространство. Пътешественикът, в който се припознава образът на фланьора, познат от текстове на Шарл Бодлер, Валтер Бенямин и др., не поема инициатива при опознаването на града, а изчаква градът да му се самопредстави.

Емигрантът

Емигрантът като профил на пътешественика се обвързва с представата за трайно преместване и установяване в пределите на чуждото пространство. Пътят на емигранта се изразява главно в заминаването и достигането до желаната точка, а завръщане обратно в родното или не се предвижда, или се позиционира някъде в далечното бъдеще. Сравнен с фигурите на поклонника, туриста и фланьора, емигрантът в българската литература от междувоенното двадесетилетие изгражда дългосрочни взаимоотношения с Другия, като се стреми да се интегрира успешно в рамките на чуждото пространство.

Скитникът

Скитникът като профил на пътешественика се обвързва с представата за принудителното излизане и пребиваване в пространството на пътя. В художествените текстове от междувоенния период голяма част от пътешествениците, които поемат на път с желанието да бъдат емигранти, се превръщат в неволни скитници по чуждата земя. Емигрантът, който се проваля в амбициозната задача да се интегрира в рамките на чуждата общност и да се установи на едно място, поема отново на път в търсене на по-добра алтернатива.

Вещите и пътешественикът

За пътуващия човек от времето между двете световни войни опитът в чуждото пространство включва както дългоочакваната среща с Другия, носител на чуждестранна култура, така и опита с непознати, разнообразни форми на атрактивни забележителности и преживявания. Възможен подстъп към различните интерпретации на пътешестването се явява надникването във вещното пространство – от една страна, личният „арсенал“ на притежаваните от пътешественика вещи, а от друга, видените/непритежавани вещи, които съграждат и допълват пъстротата на чуждия свят.

Личната вещ или предметите-помощници

В първата част вниманието се съсредоточава върху притежаваните от пътуващия човек лични вещи – пътното облекло, куфара, шапката, обувките и др. Подобно на личните документи и паспорт, собствените вещи могат да се мислят като част от идентичността на пътешественика, устойчив компонент от неговия вътрешен свят.

Странстването из различните точки на света получава индивидуални реализации, които видът и описанието на личните вещи издават. В различните литературни произведения, посветени на пътуването от 20-те и 30-те години, пътната чанта получава определения от „люксоznия куфар“ (Б. Райнов, „Пътуване“) през „орфания куфар“ (М. Вълев, „Ферма в Сертон“) до „скитническата торба“ (Б. Шивачев, „Писма от Южна Америка“). Куфарът на туриста и торбата на скитника предполагат два различни типа пътешестване, при които социалният статус повлиява върху перспективата, от която човекът гледа на света.

В контекста на пътуването между двете световни войни не бива да се подминава и опитът на пътешественика с онези предмети, които са продукт на непрекъснато усъвършенстващия се в технологично отношение свят. В книгата на Любомир Михайлов „От Черно море до Триглав“ (1939) пътешестващите туристи са се въоръжили с фотоапарат (Михайлов 1939: 55). Фотоапаратът като част от прагматичния вещен свят съдейства за запечатването на знаковите за пътуващия човек панорами и урбанистични гледки, както и на собствения човешки образ.

Чуждата вещ или предметите за удивление

През 20-те и 30-те години на ХХ век пътешественикът обикаля атрактивните пространства на чуждестранния вещен свят. Встрани от предметите с чисто практическа или информативна функция (като пътната карта и пътеводителя), пътуващият човек се сблъсква с различни типове и категории вещи, като например характерни културни експонати с музейна функция; специфични стоки с търговска цел и др. Във втората смислова част, посветена на вещите, вниманието ще се фокусира върху онези предмети, които удивляват погледа на пътешественика. Тук обаче няма да става въпрос за сувенирната вещ, закупена за спомен, а за чуждата, непритежавана вещ, която влиза в специфични отношения с обкръжаващата я среда.

Множеството музеи в Европа, Азия и Америка предлагат богато разнообразие от оригинални исторически, природни, архитектурни и

етнографски колекции на предмети, характерни за съответната страна. Сбирките от културни артефакти извикват неподправен интерес, но в същото време поставят туриста в обективна невъзможност да обходи и види всичко изложено. Предвид същото това разнообразие Кирил Кръстев в книгата „Последният Париж“ (1940) изтъква специфичната умора от музеите, при която „нито ти се върви, нито ти се гледа“ (Кръстев 1940: 73). Умората от трескавата обиколка на музеи потвърждава още веднъж непоколебимия стремеж на модерния пътешественик за скоростно опознаване на световните културни пространства.

Търговската вещ, подобно на музейната, впечатлява с грижата при подредбата за нейното представяне. Но ако музейната вещ проговаря за отминали събития и истории, търговската вещ принадлежи на модерния индустриален свят и демонстрира актуалните тенденции в съвременния начин на живот.

Знаменателен е опитът на пътешественика от 20-те и 30-те години да надникне навсякъде, да обходи с поглед всички видими и невидими пространства. Този стремеж за преодоляване на възможните граници провокира сетивните възприятия и възможностите на въображението. Показателен в това отношение се явява копнежът на героя на Боян Болгар от книгата „Парижки мозайки“ (1933) да се претвори в интериорна вещ, за да проникне по-добре в спецификата на френския живот и атмосфера. Статичната вещ е провидяна като привилегирован безмълвен свидетел на събитията от човешкия живот, които героят копнее да обхване и като „магически глобус да отразява вселената“ (Болгар 1933: 116). Пътешественическият опит се изживява като краткотраен, оскъден и недостатъчен, за да се улови и детайлизира характерното в живота на чуждестранното общество.

Превозните средства – техника и емоция

В контекста на темата за пътуването между двете световни войни поривът за странстване се подхранва както от любопитството за опознаване на чуждестранни култури, така и от изявения интерес към развитието на модерната техника, в това число и към превозните средства. Пътуващият човек може да се определи като „динамизиран човек“, който отваря своето съзнание за „постиженията на паро-електричния дух“ (Шейтанов 1923: 376), ако се използва удачната формулировка на Найден Шейтанов от статията „Динамизирана епоха“ (1923). Взаимодействието с европейското и американското пространство позволява на пътешественика да се приобщи към последните изобретения за ускоряване на модерността. Художествените текстове на свой ред дават възможност да се проследят различните сговаряния между триадата човек, път и превозно средство. Редом до модерните сухопътни образи на пътя – булевардът,

авенюто, шосето, магистралата, се заявяват още пътищата на машините, създадени в служба на човека. Всяко превозно средство задава своя индивидуална динамика, притежава характерен шум на движението, формира специфична обстановка на пътуване. Респективно, през погледа на пътешественика и в рамките на неговия вътрешен свят возенето на транспортно средство генерира цял спектър от емоции – от боязливост и трепет, през благоговение и страх, до възторг и опиянение. Машините за превоз не просто се поставят в услуга на човека – техните мощ и сила демонстрират възхода на човешкия талант и потенциал да се покорят и най-недостъпните кътчета на света.

Обект на по-детайлен прочит в настоящия фрагмент са художествените присъствия на парахода, влака, самолета и автомобила. Те могат да бъдат обединени около обобщаващия образ на мотора. Моторът е едновременно изобретение, продукт и основен агент на техническия напредък. Той се утвърждава като ключов образ на модерните времена, но същевременно с това се заявява като жизненонеобходим по отношение на темата за пътуването.

Ако до този момент бяха разгледани типовете пътешественици, вещите, свързани с пространството на пътя, и наличните условия за движение с помощта на превозните средства, в следващите три смислови части фокусът попада по-конкретно върху местата на пътя и начините, по които пътуващият човек взаимодейства с тях.

II. Пътешественикът и Европа: приобщаване към вечността и миналото

При пътуването до утвърдени исторически центрове на Европа през междувоенния период модерният човек влиза в ролята на възприемащ субект, който се оглежда в различните чуждестранни култури и в процесите на опознаване и рефлексия добива по-глобален/наднационален или европейски поглед към света. В настоящата разработка се изследва мястото на Европа като значим ценностен топос за пътуващия човек. Това е Европа, към която субектът се приобщава в процеса на пътуване и възприема като *своя*. Любопитството за запознаване с и изследване на историческото минало на Стария свят от страна на българския пътешественик позволява както обвързване с натрупвания през вековете културен опит на отделните места, които са посетени; така и в по-общ план – осъществяване на досег с европейските корени, посредством които човекът в мултикултурната среда започва да се идентифицира и представя.

Поemanето по стъпките на миналото изисква специфични наблюдателност, съзерцателност и бдителност по отношение на разкриващите се пред погледа възпоменателни знаци – монументи, паметници, реликви, отломки и др. Подобен тип предизвикателство пред пътешественика в българската междувоенна литература се откроява в редица художествени текстове, посветени на европейски градове с богата вековна история. В настоящия раздел обект на внимание са градове от страните Гърция, Италия и Чехословакия.

„Бягство“ в Акропола

В художествените текстове от междувоенния период пътуването до Гърция се извежда като акцент, а нейната столица Атина се интерпретира като културна реалия. За българския пътешественик Гърция е едновременно географски близка, но и културно далечна/друга. Пространството на Гърция може да се разглежда като заредено с богат митотворчески потенциал, обвързан с европейските корени и в по-общ универсален план – с първоначалата на човечеството, който се реализира в непрекъснатото „оживяване“ и реактуализиране на сюжети от древногръцката митология.

В същото време гръцката столица Атина от периода между двете световни войни се разкрива и в облика на модерен, развиващ се европейски град с почти милионно население и разливащи се из улиците тълпи от посетители. Със своята културна идентичност гръцката столица се явява притегателен център за множество чужденци – туристи и изследователи, очаровани от нейната многоликост и от разнообразието на архитектурни монументи, съхраняващи „автентичността“ на античния град. На територията на Атина се наслагват и съгласуват трептенията на множество културни и времеви пластове. Пътуването до гръцката столица в българските художествени текстове се осмисля като своеобразно пожелано бягство от динамиката на новото време в предусетеното съвършенство на съзерцанието, тишината и полъха на древността.

Интересът към гръцката столица като туристическа дестинация се засвидетелства от появата на редица художествени произведения, част от които са обект на внимание в настоящото изложение: пътеписно-дневниковата книга „Една екскурзия до Цариград и Атина“ (1926) на Антон Динев, пътните бележки „Из южните страни“ (1930) на Андрей Маркович, „Жива и мъртва Атина или Ние хората“ (1937) на Боян Болгар, сборникът „Бянове край Акропола“ (1938) на Димитър Шишманов. Не на последно място интерес представляват и два разказа на Константин Константинов „Микени“ и „Скараманга“, поместени във второто допълнено издание на книгата „По земята“ (1937).

Изброените текстове позволяват да се построи детайлна картина на пътуването и запознаването с градското пространство на Атина. В книгите се предават както фактологични подробности около устройството на града и архитектурата на неговите постройки, така и непринудените разкази и впечатления на пътуващия човек, в които надделява очарованието от античния дух на града. За пътешественика разходката в Атина се превръща в търсено и пожелано предизвикателство, разширяващо хоризонтите на личната познавателна активност. Пространството на Акропола потопява в своето величие, припомня човешката мимолетност и преходност. Но вместо да смазва под тежестта на своите мащаби внушителността на Акропола заздравява чувството за цялост и устойчивост на Аза като част от стабилен, непоклатим и хармоничен свят, чийто създател е човекът.

„Отломки“-те от миналото

Със своите знакови градове Рим, Неапол, Флоренция, Венеция и др. Италия дава обективен израз на редица от възходите на човешката история, формира специфично усещане за „италианското“ през старината, руините и паметта, които се съхраняват. Ако в диахронен план Италия олицетворява исторически културни епохи, отминали велики империи, разнообразни естетически стилове в архитектурата и изкуството, то в рамките на настоящето на модерния човек – чужденец, те се възприемат в своята едновременност и синхронна пространствена положеност. От една страна, при досега с италианските паметници и приобщаването към общото европейско минало Азът възвисява и облагородява своя дух, а от друга страна, се задава усещането за мистична тайнственост и вековна памет, които остават недостъпни за посетителя. Пътуващият човек се превръща в отдаден поклонник пред знаците на миналото, но и възприема ролята на любознателен търсач на велики истории – колективни и частни отломки на отминали сюжети.

Обект на анализ в настоящото изложение са литературни интерпретации на италианските градове, които се открояват в някои поетически произведения на Елисавета Багряна от стихосбирката „Звезда на моряка“ (1931), на Лъчезар Станчев от „Земя под слънце“ (1939) и на Атанас Далчев от „Ангелът на Шаргър“ (1943), както и в някои разкази и пътеписи от книгите „Под сянката на пиниите“ (1928) на Богдана К. Дочова, „По земята“ (1930) на Константин Константинов, „С Мариела на път“ (1935) на Ана Каменова и др. Не на последно място, се проследява интересът на българския пътешественик към запазените следи на българската колективна памет на територията на Италия, които се превръщат в

обект на изображение в книгата на Алекси Бекяров „По следите на Пенчо Славейков в Италия“ (1946).

Интересът към италианската култура

30-те години на XX век се определят като „бум в историята на българо-италианските културни взаимодействия“ (Карапеткова 2012: 158). Той се засвидетелства от появата на списанията „Италия“ (1930), „Нови хоризонти“ (1932-1933), както и на двуезичното „Итало-българско списание за литература, история, изкуство/ Rivista Italo-Bulgaria di letteratura, storia, arte“ (1931-1936), което започва да излиза под редакторството на италианския българист, преводач и публицист Енрико Дамиани. Стартира и издаването на две поредици „Малка Италианска библиотека“ и „Библиотека Италианска култура“ с книжки, посветени на значението на италианската литература, както и на темата за рецепцията на българската литература в Италия. През периода активно се превежда художествена литература в лицето на автори като Николо Макиавели, Марио Мариани, Доменико Арджентieri, Емилио Салгари и др. Запознаването с италианската култура и литература, както и съзнателното провокиране на българския интерес към Апенинския полуостров хармонират с развитието на италианската тема в междувоенната литература и утвърждаването на историческите италиански градове като значими топоси за българския пътешественик.

Чарът на Неапол

За да се улови очарованието на неаполитанското пространство, градът трябва първо да бъде видян: *Vedi Napoli poi mori!*. Според италианската поговорка „Виж Неапол и умри“ след като веднъж човек е видял този италиански град, може да умре спокойно, тъй като няма друго пространство на света, което да може да се сравни с неаполитанската красота. Във впечатленията на пътешествениците от междувоенния период Неапол се позиционира между две полюсни стихии – необятната морска шир и заплашителния образ на вулкана Везувий. От гледна точка на историческите находки обаче образът на слънчевия Неапол остава в сянката на съществувалия през древността град Помпей.

От една страна, градското пространство на Неапол органично се споява с панорамата на Тиренско море, където отвореният хоризонт на Неаполитанския залив придава чувство за освободеност, неподправена радост и широта на погледа: „Всеки иде с отворен поглед и отворена душа, готов да види, да почувства чара на Неапол“ (Каменова 1935: 6). Сходни конотации се откриват и в стихотворението „Вечер“ на Атанас Далчев, включено в стихосбирката

„Ангелът на Шартър“ (1943). Запазеният образ на града в паметта асоциира настъпването на вечерта с естествения завършек на пълноценно изживян ден, където „могъщо и безкрайно бий животът“ (Далчев 1943: 79).

От друга страна, в споменатите текстове сред покривите на Неапол в далечината се откроява силуетът на Везувий. Вулканът хвърля сянка над живота с историята на заровения в лава и пепел античен град Помпей. Неапол, Везувий и Помпей – живият град, вулканът и мъртвият град, презентират настоящето и неговата неразривна връзка с миналото. На фона на останките на Помпей погледът на пътуващия човек ще се стреми да улови силуетите на някогашните жители. Осезаем се явява стремежът на посетителите да надскочат границата на реалното и да се докоснат до живота на античните жители, с неговите специфични ежедневни ритуали, религиозен характер и морални предразсъдъци.

Рим като „естествен музей“ на вековете

Рим през XIX и XX век демонстрира своята приемственост с всички предходни епохи, предоставя възможност на отделния посетител да се приобщи към дълго култивираната идея за вечност. Рим реактуализира непрекъснато своето славно минало, като прехвърля посредством запазените паметници и реликви натрупания през вековете символен капитал в рамките на настоящето. Ето защо, съвсем оправдано във впечатленията на пътешествениците в Рим границите между минало и настояще се размиват, а в центъра на внимание се обособява количественото струпуване на качествени/знакови забележителности.

Предвид декларираната вярност към европейската история в лицето на Рим като своеобразен „естествен музей“ на вековете и „велика гробница на миналото“ (Без автор 1943: 27), очаквано звучи и заявената (донякъде непринудена) вярност на пътешественика към Вечния град. В спомените за съвместното пътуване с Иван Вазов до Италия през 1884 г., публикувани в кн. 9-10 на „Златорог“ от 1928 г., Михаил Маджаров споделя: „Да отидеш в Рим и да не видиш папата е възможно и допустимо, но да отидеш на разходка в Италия и да не видиш Рим – е непонятно“ (Маджаров 1928: 444). В книгата на Богдана К. Дочова италианската столица е главна цел: „Рим е прицелна точка на пътника, който се мъчи да не пропусне известен паметник“ (Дочова 1928: 140), а в разказите на Ана Каменова се откроява абсолютната убеденост за средищната значимост на Рим: „рано или късно всеки ще мине през Рим“ (Каменова 1935: 26). Рим има функцията на столица за всички италиански граждани, но за гостите и пътешествениците в Италия Рим се възприема като *столица на света/вселената*, която се утвърждава не само в пространствен/географски план, но и във времеви/темпорален.

Венеция като свидетел на отминали събития

В художествените текстове, посветени на пътуването до Венеция, образът на града единодушно възприема характеристиките на жена: Венеция е „засмяна, привлеклива, гостоприемна“ (Каменова 1935: 43), тя е „кокетка“, град на „изящната линия, поезията и любовта“ (Грудев 1937: 320). Венеция напомня римската богиня на любовта – „Венеция, родила се като Венера от морето“ (Багряна 1931а: 50), тя е „бисерът на Италия“ (Без автор 1943: 3). Венеция е тайнствена и мистична, напомня „приказен кът“ със своята архитектура – площада „Сан Марко“, кривите улички, канали и мостове, царствените гондоли и Дворецът на дожите.

Поетическият образ на Венеция се открива в едноименния цикъл стихотворения на Елисавета Багряна и цикъла „На път“ на Лъчезар Станчев. В поезията на Багряна Венеция е обградена с ореола на пребъдващата във вечността. В стихотворението „Нощ над Canale Grande“ образът на канала е изведен като пряк свидетел на миналото: „Ти помниш дивни празненства – и редом страшни инквизиции, / безумия и заговори, и измени...“, а водите на канала са натоварени със символиката на паметта: „твоите води са вечно будна памет, / която съхранява всичките събития“ (Багряна 1931а: 51). Водите на Канал Гранде имат светла и тъмна страна, те са носител на памет както за достиженията на имената на изкуството – Тициано, Тинторето, Веронезе и др., така и на заговорите и убийствата по време на Венецианската република.

Символните значения на водата се разгръщат и в стихотворението „Канал Гранде“ на Станчев, където дълбоките води на канала отново се асоциират с усещането за трайност/непреходност/вековност: „затрептява спокойна вода, [...] със вековната си красота“ (Станчев 1939: 27). Образът на Канал Гранде всеобема вниманието на Аза и изтласква на заден план ефимерните случки от живота. Посещението на Венеция, също краткотрайно по своя характер, се оценностява в миговете на съзерцание на водата. Може да се обобщи, че водата пренася през времето спомените за тъмните събития от историята на града, като същевременно допринася за формирането и опазването на неговата светла идентичност.

Брунате като място на памет

В последния фрагмент от настоящото „италианско“ изложение обект на анализ е пътеписна книга, която носи знаковото заглавие „По следите на Пенчо Славейков в Италия“ (1946). В нея се пазят пътешественическите впечатления на български студент в Милано, който през 1940 г. посещава езерото Комо и град Брунате.

„По следите на Пенчо Славейков в Италия“ описва своеобразен тип поклонническо пътуване, което героят пътешественик предприема към местата, където поетът прекарва последните дни от живота си. Италианският град Брунате е място на паметта, което се реализира както в общ/колективен, така и в частен/индивидуален план. От една страна, езерото Комо и Брунате като географски топоси се обвързват в колективната памет на българина с трагичните събития около смъртта на Славейков през 1912 г. до пренасянето на неговите останки в България през 1921 г. От друга страна, за отделния човек, носител на тази колективна памет, посещението на Брунате се осъществява като индивидуален тип преживяване, което предполага пренагласа на съзнанието при обхождането и възприемането на тези места. Паметта полага спомена за поета в полето на сакралното – Брунате може да се разглежда като „свещено“, магнетично пространство, което пази частица от присъствието на Славейков.

Ако бъде използвана терминологията на френския историк Пиер Нора за местата на памет, може да се каже, че Брунате се реализира като място на памет в три аспекта – материален, символически и функционален. На първо място, Брунате е точно обозначена, пространствено налична територия на географската карта на Италия. На второ място, градът получава символно значение, тъй като се обвързва с конкретни отминали събития, явяващи се знакови за определена колективна общност. И на трето, Брунате се явява функционално място по презумпция, „доколкото осигурява едновременно кристализирането на спомена и неговото предаване“ (Нора 2004: 59). Мястото на памет според Нора става такова „само ако въображението влага в него символна аура“ (пак там, 60). В книгата на Алекси Бекяров италианският град Брунате служи за концентрирано напомняне на спомена за поета Пенчо Славейков.

В българската литература между двете световни войни италианските градове се изобразяват като предпочитани дестинации от редица пътешественици, които са привлечени както от италианското историческо наследство, така и от множеството културни зебележителности с европейска стойност. Прави впечатление, че по-голямата част от персонажите не предприемат пътешествия, насочени само към един италиански град, а организират пътуванията като обиколки на значимите италиански места. Неапол и Помпей, Рим и Венеция, а и Брунате, предлагат пътища към миналото, които се извървяват най-добре в комбинация и по този начин превръщат пътешествието в ценно и въздействащо преживяване.

Пражки сюжети

Прага, столицата на Чехословакия по времето между двете световни войни, е утвърден културен и исторически център, който географски се разполага в самото сърце на Централна Европа. Разгледана обаче в обществено-политически план, Прага застава в сянката на западноевропейски столици като Париж, Лондон и др., които играят ръководна роля във водещите исторически процеси на XX век и обуславят тенденцията центърът да се измества на Запад. В тази посока на разсъждения Прага следва да се позиционира между центъра и периферията – при все че не е водещ фактор в развоя на процесите през XX век (и преди това), тя се утвърждава като значим въздействен топос по отношение на историческото минало на Стария континент.

Свидетелства в подкрепа на тази теза могат да бъдат потърсени в някои произведения от българската литература от 20-те и 30-те години, които оформят междувоенния образ на Прага не само като културен и архитектурен феномен, но и като пространство на непрекъснатото реактуализиране на любопитни характерни малки истории, а понякога и причудливи фантастични пражки сценки. И ако част от пътешестващите персонажи предават посредством видяното общоизвестни исторически факти – „клишета“, друга част от тях се стреми да създаде свой индивидуален наратив на пътуването, който стъпва върху съ-преживяването на емблематичните легенди на каменния град.

В първата част на това „п्राжко“ изложение обект на интерес ще представлява поетическият цикъл от сонети „Каменният блян на Прага“ (1937) на Кирил Христов. Във втората част разсъжденията ще бъдат продължени с наблюдения върху разкази от книгата „По белия свят“ (1924) на писателя Димо Сяров и по-късната му пътеписна книга „Златна Прага“ (1934). Образът на столицата ще бъде допълнен и с детайли от пътешественическите фрагменти, посветени на Чехословакия, от книгите „Как ми се мерна Европа“ (1939) на Христо Бръзиков и „Скитница“ (1940) на Олга Чавова.

Поетическият образ на неподражаемата Прага

Централна тема за цикъла от сонети „Каменният блян на Прага“ на Кирил Христов се явява опитът с *пространството*, който се реализира както по хоризонтала, така и по вертикала. Лирическият Аз не само обхожда дължините на града – улици, мостове и площади; погледът обхваща и височините – разгръщащите се в зигзаги кули, хълмове и дворци. Оформящите се панорамни гледки от разнообразни архитектурни стилове на пражкия сграден фонд придават усещането за непрекъснато обновяване на образа на града.

Ключов мотив за всички пражки сонети се явява градежът, благодарение на който се моделира обликът на града. Първият и последният сонет – „Градът на Либуша“ и „Вечни основи“, обрамчват цикъла, като задават допълнителен лайтмотив за изключителността на града. Легендата за чешката княгиня Либуше, която предсказва основаването и славата на Прага, задава фундамента в началния сонет, от който ще започне и изграждането на лирическия образ. Предсказанието задейства неотменимите съзидателни сили, които ще гарантират необикновеността и устойчивостта на сътвореното. Поставена в началото на цикъла, Либуше може да се разглежда и като гарант за достойнството на поетическия образ, който ще се извайва поетапно при подреждането на сонетите. В края на цикъла се стига до сугестията за непоклатимостта на града – „Кой вечните основи ще поклати?“; и неподражаемостта на постигнатото – „неповторимото на чеха дело“ (Христов 1937: 108). Прага е видяна както в процеса на нейното случване/изграждане, така и като вече завършена даденост. Пораждащото се напрежение между тези два образа – на градежа, който отправя и към легендарното начало на Прага, и на вече изградения каменен град от блявовете на пътешественика, се явява водещо в художествените внушения на целия цикъл сонети.

Белетристичният образ на легендарната Прага

Разнообразната стилска архитектура на Прага, съчетаваща орнаменти и знаци от готиката, ренесанса и барока до модерните актуални сгради на XX век, задава усета за отличителен урбанистичен пейзаж, но и за осезаемо изобилие, за множество богатства, струпани на едно място. С нескрито уважение в прозаическите текстове на Димо Сяров, Христо Бръзицов и Олга Чавова се говори за „богатите старини на града“ (Сяров 1934: 8); за романтичното, приказното в Прага (Бръзицов 1939: 218); за специфичните отлики, които ги няма в другите градове и които я правят несравнима (Чавова 1940: 27).

Пресечна точка на индивидуалните наблюдения на пътниците се явява опитът с времето. Още при първите мигове на опознаване на града се засилва пътешественическият инстинкт у субекта за разглеждане на забележителностите – но не просто за тяхното виждане и разпознаване, но и набавяне на вложения в тях информационен ресурс, с който допринасят за общия ореол на мистичност на „стокулния град“. В Прага пътешественикът борави с приказките и легендите за местата в опит за усвояване на ценностния европейски капитал, който е инвестиран в тях. Усещането за времева дистанция и стремежът за докосване до останките от един отминал завинаги свят се пораждат от запазените спомени и съхранената в легендите памет за моралните избори и ценностни ориентири на

средновековния човек. Дълговечни са и самите старинни сгради както в буквален (архитектурен), така и в метафизичен план – от тях, пътешествениците уточняват, лъха остър хлад, повеи на отминалите животи.

Опознаването на различните исторически забележителности в Прага, както и във водещите градове в Гърция и Италия, съдейства за разширяването на личния ценностен хоризонт на модерния човек и за доближаването до разбирането за Европа и европейското като ценност и културно проявление. Достиженията на човека от Стария свят се явяват гарант за европейската изобретателност, творческия капацитет, сила и възможности за нови открития.

III. Пътешественикът и Европа: интегриране в другото пространство

Ако в предходната глава Европа е разглеждана предимно като символ на култура и старина, в настоящия раздел акцентът е поставен върху Европа и нейното семантично обвързване с представите за модерност и цивилизация. В частния аспект на пътешественичеството Старият свят ще интригува не само с историческите забележителности, реликви и паметници, но и с актуалните градски пространства, новаторство и модерни достижения, водещи обществено-политически събития, социален характер и индивидуално човешко поведение. Това е Европа, с която субектът постепенно започва да се съизмерва; към която получава шанс да се интегрира и се чувства съпричастен; която го възхищава и тревожи. Пътуването до големите международни градове открива както възможност за непосредствен досег на модерния човек с динамиката и технологиите, върху които стъпва междувоенният облик на Европа, така и за опознаване на съответната националност „отвътре“ – на специфичните характерологични черти, обществените и културните различия, които, наблюдавани в по-общ план, формират многоликостта на сложното европейско единство.

Настоящата глава се фокусира върху българските литературни образи на градовете Париж, Лондон и Берлин. Техният избор се обуславя не от статуса им на столици на три държави със силна обществена и политическа значимост в Европа през XX век, а от функцията им на ключови градски средоточия на живот през 20-те и 30-те години, които задават водещите културни тенденции и модернизационни влияния.

В столицата на европейската модерност

Подобно на редица европейски центрове като Атина, Рим, Прага и др., обект на внимание в настоящото изследване, Париж е известен с богатото си историческо и културно наследство и като столица на Франция от VI век насам. За разлика от тях обаче името Париж се обвързва преди всичко с изобретяването на концепцията за модерното градско пространство. Многовековният Париж, ориентиран не толкова към миналото, колкото към настоящето и бъдещето, се утвърждава в съзнанието на пътешествениците като град, който няма еквивалент, с безпрецедентна градска инфраструктура, елегантен панорамен образ и светски начин на живот.

Българският пътешественик от 20-те и 30-те години на XX век разпознава Париж като самостоятелна вселена – умален модел на света, функциониращ и самоосъществяващ се в непрекъснатите трептения на вливане и отливане на човешко присъствие. На негова територия пътуващият човек възприема ролята на фланьор – потопен *incognito* в тълпите на големия град, но осмислящ динамиката на случващото се с отстранен/дистанциран поглед – едновременно приобщен и отчужден, участник и наблюдател. На свой ред, образът на Париж през погледа на пътешествачия субект се разкроява в перспективи, ъгли и гледни точки, от които се улавят *моментните фотографии* на урбанистичния спектакъл. Парижкото пространство се заявява преди всичко като интеркултурно, множествено, хетерогенно и едва след това като типично френско, като по този начин се обуславя и разнообразието от подстъпи при неговото обхождане, обглеждане, осмисляне и интерпретиране.

Парижките впечатления на българския пътешественик могат да бъдат открити в някои поетически текстове на Елисавета Багряна в стихосбирката „Звезда на моряка“ (1931), на Атанас Далчев в книгите „Париж“ (1930) и „Ангелът на Шартър“ (1943), на Лъчезар Станчев в цикъла „Париж под слънце“ (1939), на ямболския поет Любомир Брутов в неговата стихосбирка „Сърцето на света“ (1934) и др. Любопитни пътешественически гледни точки към Париж и гравитиращите около него известни френски градове като Марсилия, Ница, Кан и др. предлагат и разказите на Константин Константинов от сборника „По земята“ (1930). Следва да се отбележат и пътеписните книги на Асен Златаров „В града на любовта“ (публикувана под псевдонима „Аура“, 1927), на Боян Болгар „Парижки мозайки или Ние Хората“ (1933), на Людмил Стоянов „Съвременна Европа“ (или дневник на едно пътуване до Париж, 1936). Обект на изследователско внимание са и впечатленията на Гьончо Белев „За маслиненото клонче в Париж“ (1939); на Иван Генчев „Какво видях в Париж“ (1941); на Георги Дончев „Хора от низините на Париж“ (1943); романът на Годор Генов „Париж:

Неизменният ден“ (1936), есеистичната книга на Кирил Кръстев „Последният Париж“ (1940) и др.

Париж в калейдоскопични образи

В книгата „Париж, столица на модерността“ (2003) Дейвид Харви определя френския град като „неразбираем лабиринт с калейдоскопични характеристики: завъртаме калейдоскопа и виждаме безброй композиции и окраски на градската сцена“ (Harvey 2003: 42). От една страна, метафората с калейдоскопа предлага множество комбинации и цветови модели, през които се пречувват възприятията за Париж, а от друга, свързването на компонентите в общо единно цяло се оказва непостижимо в лабиринта от посоки на града. Непрекъснато разрастващата се френска столица през XX век пропорционално на несекващия огромен наплив от посетители се оказва необхватна, безпределна, неизбродима, а нейният облик – фрагментарен, неединен и различен. На свой ред, в българските поетически текстове художественият образ на града се изгражда на базата на разнородни позиции – той е едновременно близък и далечен, привличащ и отблъскващ, бленуван и тягостен.

Ако се подходи към Париж през определенията и назоваванията, разнообразието от калейдоскопични образи се обособява на няколко нива. В разглежданите лирически произведения Париж е град на мащабите – в буквален смисъл („огромния град“, Л. Станчев и Л. Брутов; „най-шумния и многолюден град“, Е. Багряна и др.) и в метафоричен („израстваш великан / от камък и желязо изтукан“, Е. Попдимитров и др.). Багрите на урбанистичното пространство възприемат ту единен монохроматичен цвят („тоя черен Париж“, Л. Станчев; „черен като въглен град“, Далчев; с „безбройни сиви улици“, Е. Багряна), ту шарен и пъстроцветен („Париж, стоцветно заблестял“, Л. Станчев; „град хилядоцветен“, Е. Багряна и др.). Цялостният изглед напомня безграничната мощ на стихия – на огъня („високо над земята днес избухнал си вулкан“) и водата („стихийно вечен океан“, Л. Брутов). И още, градът извиква асоциации с животинското („огромен паяк, / заметнал тънката си мрежа над земята“, Багряна) и чудовищното („чудовище световно“, Л. Брутов). Градът властелин завладява погледа на пътешественика със своите метални отблясъци, ярки светлини и форми, като същевременно смайва с редуващите се картини на охолство и мизерия.

Париж и изкуството да странстваш

Скитането без предназначение, при което липсва ясно заявена посока, предопределя възможността за отстраняване на погледа, за улавяне на детайли и

движения, които иначе биха убегнали при целенасоченото преминаване през града. Като нахлува удобните „обувки“ на фланьора, пътуващият човек съумява както да обхване очарованието и естетиката на града, така и да надникне зад воала на привидното – да стане свидетел на неочаквани картини от всекидневния живот на парижани. Подобна перспектива позволява да се подходи към белетристичните текстове, посветени на френския град, посредством няколко тематични подстъпа.

Париж е *културна реалия* – пространство на архитектурни, художествени и исторически забележителности, но и поле на активно развитие за множество интелектуалци и хора на изкуството. Да се доближи до образците на вечното изкуство, да ги изследва и да усъвършенства проникновено своите скулптури и художествени платна е целта на героя на Асен Златаров – художникът Боян, от книгата „В града на любовта“ (1927). Париж се превръща в благодатна почва за българския художник, която да отговори на неговите търсения и креативни стремежи.

Париж неведнъж е определян като *град на любовта* – пространство на съдбовни срещи и драматични раздели, но и поле на атрактивната достъпна любов. Това е град, в който любовта може да бъде видяна като непринуден жест – на ласкаво докосване и израз на нежно внимание, но и в демонстрационен план – като театрална проява и част от кабаретен спектакъл. Париж може да бъде разгледан като каталог на различните видове любов, в който се разгръща човешкият опит и който е щрихиран през погледите на българските пътешественици от книгите на Константин Константинов, Кирил Кръстев, Людмил Стоянов, Боян Болгар и др.

Столицата на Франция се обвързва в представите на пътешествениците с *опиянението от питието и хазарта* – тя е пространство за забавление и отпочиване, което изобилства от разнообразни кръчми, кабарета и барове, но е и поле на залози и рискови игри – с множество игрални домове, казина и комарджийници. В Париж, а и в известните курортни градчета по ивицата на Лазурния бряг посещаването на заведения с развлекателен характер е не явление от случайно естество, а утвърден начин на живот. За пътуващия човек от текстовете на Константинов, Пенчо Влахов, Ангел Каралийчев и др. се откриват както картини от типичната атмосфера на пиене, закачки и смях, така и запомнящи се сцени от един коренно различен свят на екзотика, милиардери и луксозни танцови програми.

В Париж се разполагат персонажи от *маргиналията* – той е пространство, пропито от човешката нищета на бездомници и клошари, но и поле на злосторничества и неправди, в което циркулират фигурите на криминално

проявените, затворниците и др. Техните образи намират своето разгръщане в произведенията на Боян Болгар, Тодор Генев, Иван Генчев, Георги Дончев и др.

Опитът за очертаване на калейдоскопичните образи на Париж от българската литература от 20-те и 30-те години на XX век, както и щрихирането на отделни акценти от възприятията на пътешествениците, налагат обобщението за безпрецедентност и уникалност на личното преживяване. Париж се разкрива като винаги друг благодарение на спояващата свръхдинамичност на време и пространство, която не позволява на пътуващия човек да улови цялостен образ, да добие увереност, че е видял и обходил градската тъкан в пълнота.

В ритъма на британското общество

В периода между двете световни войни 8-милионният град Лондон кипи от съзидателни енергии – в строителен, транспортен, информационен и развлекателен план. Освен като модерен европейски град и център на събития със знаков исторически характер, литературният образ на Лондон се заявява като комплексна съвкупност от културни норми, нрави и обичаи, задвижвани от отличителния ритъм на английската общественост. Българският пътешественик не просто наблюдава и изучава възприятията за морал и чест на лондончани, но и започва да спазва техния кодекс на добри обноски, навлиза в дълбочина в атмосферата и традициите на обществото. Лондон от чуждо/далечно пространство постепенно започва да се възприема като свое/познато пространство, което разширява и обогатява познанията на пътешественика в интеркултурен план.

През междувоенния период образът на Лондон като част от българската литература се появява в резултат на сравнително частния интерес на отделни пътешественици, който интерес намира израз в пътеписната книга на Ст. Андреев „Лондон“ (1930), както и в книгата с автобиографичен характер на Асен Христофоров „Скици из Лондон“ (1945). И двата текста предполагат за свой читател относително незапознатия с английската култура българин. Може да се предположи, че за българския междувоенен човек Лондон е все още не особено популярна дестинация, неговото обхождане и опознаване предстои.

Лондон: шансът

В периода между двете световни войни пристигането в столицата на Англия – независимо дали от провинцията, от колониите или от друга независима страна, се определя като положителна перспектива за сполука и реализация. Лондон може да бъде описан като магнитно поле, задвижвано както от възлови

търговски и индустриални работни обороти, така и от стихийното усещане за подем – да уловиш момента, да се впуснеш в надпреварата, да постигнеш успех. В такава посока на разсъждения гледната точка на пътуващия човек може да бъде интерпретирана през опита за улавяне на свойствената за метрополиса енергична атмосфера, а литературният образ на Лондон – като споделено пространство на индивидуални мечти и колективни надежди.

Да опознае традициите в начина на мислене и условностите за добро поведение на типичния англичанин е една от задачите, които си поставя българският пътешественик. Още в пътеписа на Ст. Андреев „Лондон“ проличава старанието в предложената посока – да се определят, назоват и систематизират водещите черти на английския характер. Англичанинът се представя със своята естествена въздържаност; винаги учтив и внимателен; обича да общува в отбрана компания и в бляскава обстановка и др. Англичанинът с присъщата за благородника аристократичност следва моралния кодекс на поведение в консервативното общество, има съзнание за непоклатимо лично достойнство и очертава своите граници на комфорт, в пределите на които обича да пребивава. Книгата на Асен Христофоров допълва тази първоначална картина с още една водеща особеност на британския маниер – спазването и прилагането на т. нар. джентълменски идеал. Взаимоотношенията между английския джентълмен и неговата лейди са жест както на благовъзпитаност и уважение към другия, така и израз на собственото светоусещане за живота като личен творчески проект, който следва да се изпълни по възможно най-възвишен и грациозен начин.

Лондон: културните граници

Британецът разчита на широк набор от регламентирани правила на поведение и кодекс на добри обноски, посредством които очертава своите културни граници. В рамките на тези граници се разполага зоната на комфорт, в която лондончанинът „плува в свои води“, подрежда и съхранява своя ценностен свят. Отвъд тях обаче властват други закони и предписания на интеркултурната комуникация, които предполагат както проява на добронамереност, толерантност и сътрудничество с Другия, така и възникването на потенциални точки на разрыв, недоразумения и разминавания в общуването.

Отправна точка в подхождането към Другия се открива в т. нар. „британско превъзходство“ или идеята за надпоставеност на британската нация спрямо останалите държави. То се изразява не толкова в омаловажаването на постиженията на други националности, а в светоусещането за лично могъщество, безусловна вяра и самочувствие в собствените сили и възможности. Принадлежността към британския народ е повод за непоколебима гордост и

желязно основание за себеуважение. Английското отношение към чужденците персонажът от книгата „Скици из Лондон“ обобщава като: „благосклонно, със слаби примеси на снизхождение, което произлиза от вроденото чувство на средния англичанин за неговото „британско превъзходство“ (Христофоров 1945: 122). В спектъра от културни различия избухват несъответствията на мирогледите, провокират се познавателните способности, анализират се възникналите разноречия, като понякога се стига до категоризации и генерализации. Пътуваният човек откроява гледната точка на англичанина спрямо други европейски народности – френско е „всичко онова, което не намира одобрението на средния англичанин“ (Христофоров 1945: 120); гръцко е синоним на „хитруване“, на „обикновено мошеничество“ (пак там) и др. В подобни класификации чуждата народност се превръща в нарицателно на негативни черти от човешкия характер, които по някаква причина влизат в разрез с постулатите на английския етикет.

Следва да се обобщи, че пребиваването в британската столица създава положителен опит за българския пътешественик. Лондончанинът има ясна представа каква идентичност изразява, знае какви принципи защитава, към какво се стреми и как иска да го постигне. На свой ред чужденецът българин демонстрира както необходимите вежливост и учтивост в комуникацията с лондончани, спазване и приобщаване към техния начин на живот, така и забележителна любознателност при опознаване на детайлите, които се оказват същностни при сформирването на английската култура.

В редиците на немската дисциплинираност

Литературният образ на Берлин се изгражда като крайна форма на модерност, белязана едновременно от технологизацията и тоталитаризма. Идеологическата оптика на националсоциализма през 30-те години на XX век променя из основи излъчването на града – творческата многоликост на доскорошната Ваймарска столица, в която намира израз индивидуалната креативност на берлинчанина, остава на заден план за сметка на съзидателната сила и всеобщия устрем на немските маси. Многомилионният град преимуществено се бюрократизира, а човекът се превръща в инструмент в ръцете на властта. И доколкото Берлин продължава да привлича пътешествениците и да поражда симпатии с атмосферата на съвършен ред и изрядна чистота, както и с внушителните си исторически забележителности, свръхдисциплинираността, преливаща във фактическо войнишко поведение на германеца провокира дистанцирането на чужденеца. Българският пътешественик се интегрира с лекота

в чуждото пространство – той е радушно приет в пределите на Германия, но съзнателно отказва да се приобщи към разбиранията на немската общественост.

В центъра на разсъжденията застават пътните впечатления, изложени в книгите „Пътуване из Германия“ (1939) на Андрей Андреев, „Как ми се мерна Европа“ (1939) на Христо Бръзицов, в пространния фрагмент „През немско“ от пътеписа „До Норвегия и Шпицберген. Едно пътуване“ (1937) на Стефан Грудев и др. Изброените текстове позволяват да се потърси българската гледна точка към едно модерно градско общество, което не само реализира идеята за научно-технически прогрес, но и надминава представите за собствените си възможности. Структурата и логиката на модерния живот на немца поставят въпросите за израждането на морала в антиморал, на организираното общество в милитаризирано, на рационализацията в автоматизация.

Берлин: промяната

Образът на немската столица преди и след 1933 г. се трансформира контрастно. В спомените на героя от книгата на А. Андреев Берлин след края на Първата световна война до началото на 30-те, когато Голямата Депресия навлиза в Европа с пълна сила, е пространство на „глад и безработица, на безсилие и унижение, на вътрешни борби и безпътица“ (Андреев, А. 1939: 18-19). След идването на новия режим, кризисната ситуация изглежда сравнително овладяна. Една от положителните промени в немското градско пространство се открива в постигнатата икономическа стабилност, в усещането за спокойствие и благополучие на немца. Ако през 20-те години на XX век немската столица изглежда разорена, съсипана и разединена, през 30-те години Берлин добива облика на укрепнал и устойчив град, чието общество, поне на пръв поглед, изглежда сплотено и хомогенно.

При повторно вглеждане, на преден план неизбежно изпъква „еврейският въпрос“. През 20-те години евреите в Берлин придобиват съществена роля в търговията с капитали и медии. Евреите започват да се интегрират в столицата много по-успешно, отколкото икономическата обстановка позволява на самите германци. След идването на националсоциалистите на власт през 30-те, българският пътешественик ще забележи, че евреите не просто са изчезнали от публичното пространство, но и се провежда активна кампания за тяхното изолиране и пълно отстраняване от обществения живот.

Съпоставителният анализ на художествения образ на Берлин през двете междувоенни десетилетия може да бъде продължен с коментар върху процеса по опознаване на града. През 20-те години екскурзоводите следват общоприетите

международни туристически практики и развеждат чужденците през културните и архитектурни монументи. През 30-те години обаче фокус вече са не забележителностите, свързани с далечното минало, а „паметниците“ на днешното време. Образът на Берлин се оказва културно преформатиран – новите забележителности „разказват“ истории от последните ключови събития в политически план. Такива места са например подпаленият Райхстаг, някогашният дом на комунистите „Карл Либкнехт“ и др. И ако за немца тези места са добре познати, а събитийните разкази, с които се свързват – естествена част от обществения живот в Германия, за чуждестранния турист се оказват напълно неразгадаеми или изискват инвестиране на усилия за тяхното разбиране.

Стратегии за движение и ускорение

„Действително новото“ в Берлин персонажът от книгата „Пътуване из Германия“ на Андрей Андреев провижда в комуникацията, която се осъществява на улицата и в публичните пространства – в празничните шествия на нацистите и в универсалния поздрав „Хайл Хитлер“. Спйката между водач и общество следва да се търси на две нива – от една страна, посредством директния контакт и публичните речи на властимащия пред неговите последователи, и от друга страна, в непосредственото общуване между самите сподвижници и тяхното ритуално сближаване чрез изричането на името, в ликоването на поздрава.

Фигурата на Хитлер в контекста на взаимоотношенията водач – общество застава на границата между човешкото и трансцендентното. Според възприятията на пътешественика средният германец гледа на Фюрера като на човек с божествен статут. По време на официална реч на Хитлер в Берлин героят на Христо Бръзицов размишлява не толкова над казаното от водача, а върху поведението на неговите слушатели: „сякаш многобройни огледала отражаваха един-единствен човек – толкова еднакво бе изражението в лицата на тия десетки хиляди германци. Тъй би бил слушан само Месия.“ (Бръзицов 1939: 124). Оратор и публика се сливат в едно цяло, акумулират общата енергия на движението, обменят с помощта на погледите усещането за емоционална споделеност, взаимност, пълно единомислие и одобрение на чутата реч. Честванията по площадите се превръщат във възлови събития-ускорители за германците като възможност за съприкосновение с лидера – спасител и обединител на нацията.

Издигането на името в култ, превръщането на личността в обект на обожание и преклонение могат да бъдат интерпетираны като естествен развой на активната/агресивната пропаганда, целенасочено провеждана от функционерите на властта. Но за да бъде агитацията успешна, следва да има в наличност и спомагателни технически средства за целта. Радиото като канал за информация и

в по-общ план техниката се превръщат в инструмент за ускорено разпространение на политическите идеи, както и за постигане на общност и обединение на германците около тях.

Друг тип стратегия за постигане на синхрон между общество и личност представлява изолирането на потенциалните опоненти. Пътникът от книгата на Христо Бръзицов се оказва поканен на екскурзионно посещение в първия концентрационен лагер, който отваря врати и се помещава в сградата на някогашна фабрика в непосредствена близост до града. Посещението на лагера извежда на преден план разнообразни въпроси от етично естество – за отнемането на човешки права на Другия, който не се вписва в представите за идеалното общество; за превъзпитанието и насилственото упражняване на контрол; за границата между морала и упадъчните нрави; за опорочените съвести на пазачите и задигнатите фундаментални свободи на охраняваните.

Опознаването на Германия и съпътстващите промени, които трансформират облика на нейната столица през междувоенния период, от пътуване по пътя на културните забележителности, настоящи и отминали, се превръща във внимателно обследване на хуманитарните ценности. Разгледаните пътеписни текстове репрезентират подчертаната бдителност на пътуващия човек, който поставя под въпрос достоверността на видяното.

IV. ПЪТЯТ КЪМ НОВИЯ СВЯТ

Посещаването на Америка позволява на междувоенния човек да свери своето лично време с най-актуалните процеси на американския технически напредък. Поемането към Америка, също така, издава както усещането за привилегированост от страна на шанса поради получената възможност субектът да се докосне до Новия свят, така и нестихващото неверие при заминаването, че американското пътешествие предстои да се превърне в реалност. Америка е недостижима проекция, контур, сплав между предварителните знания за чуждия континент и порива за изграждане на пълнокръвен образ в съзнанието на Аза. Човекът се устремява към Новия свят, търсейки способности да го овладее и превърне в употребимо знание, като следва да се отбележи, че той влиза в контакт с чуждата култура, но не се приобщава към нея. При посещението на двете Америки пътуващият човек заема позицията на „външния и далечен друг“ (по Тодоров 2010: 25) в културно, морално и историческо отношение. Българският пътешественик през 20-те и 30-те години на XX век остава дистанцираният Друг и доколкото американските общества не формират хомогенно цяло, той е

породният чужденец сред множеството от Други, които населяват и формират пъстротата на американския социум.

„Автентичната“ Америка: стереотипи и иновации

В българската литература от периода северноамериканската тема намира израз в разказите на Светлослав Минков, включени в сборниците „Игра на сенките“ (1928), „Автомати“ (1932) и „Дамата с рентгеновите очи“ (1934). В тези разкази Америка интригува с иронично-саркастичния поглед към стереотипно зададените масово-културни представи. Пътуването до САЩ е обект на внимание и в пътеписните книги „В Америка“ (1926) на Васил Узунов и „Америка. Скици“ (1937) на Златка Чолакова. Интерес представлява също книгата „Скитница“ (1940) на Олга Чавова, посветена на околосветското пътешествие, в която САЩ се откроява като значим геопоетически топос. В изброените текстове образът на „автентичната“ Америка – на застаналите в центъра на разбирането за „американското“ Съединени щати, се коментира като нещо извънредно, невероятно и несъизмеримо по своята многостранност и разнообразие.

Стереотипите за американската действителност

Въпросът за естетическите манипулативни преמודелирания на образа на Америка през стереотипите, за тяхната достоверност и необходимостта от преосмисляне, намира своето широко разгръщане в американските гротески на Светлослав Минков. САЩ от разказите на Минков се явява фикционално пространство, което очертава своите социокултурни граници, като разчита на „достоверността“ на общоустановените характеристики по медийните канали.

В разказите на Св. Минков от края на 20-те и началото на 30-те години американската действителност се моделира в ироничен план под формата на добре смазан механизъм, който безпогрешно комбинира в общ научно-технически подем възхода на човешкия ум с монотонните фабрични движения на „стандартните“ хора. Америка е пространство, в което се завъртат и сливат в непрекъснато движение многомилионен човешки поток и машини, както и множество (псевдо)научни идеи и (не)осъществими хипотези. Американските гротески на автора улавят и осмиват първоначалната възхита от Новия свят, но и още, усъмняват, поставят под въпрос преимуществата на механизацията; преобръщат концепцията за американското откъм неговата отрицателна, дехуманизираща страна. Америка едновременно привлича и отблъсква, приветства и потиска в пределите на своята парадоксалност.

Темното на Америка: свръхвпечатления от Новия свят

За пътешественика от българската литература пътуването до Америка е качествено ново преживяване, което трепти от пъстроцветни, мигновено насладващи се впечатления. Амплитудата на емоциите на туриста се разполага от нетърпеливото очакване до възхитата от огромното развитие на американската цивилизация, което се разкрива на всяка крачка и зад всеки ъгъл. Във фокуса на свръхвпечатленията от Новия свят обаче ще застанат не събитията от личен и обществен характер, обвързващи се с и отразяващи американското живеене, а вещният свят, формиращ сърцевината на чрезмерния метрополис, в който свят субектът постепенно се изличава, деиндивидуализира и потъва в дълбоките дебри на анонимността. През погледите на пътешествениците от книгите „В Америка“ (1926) на Васил Узунов, „Америка. Скици“ (1937) на Златка Чолакова и „Скитница“ (1940) на Олга Чавова човешкото сякаш се изгубва/пропада в името на бесния кипеж на урбанистичния напредък.

От една страна, образът на Америка се задава посредством конкретни географски топоси и монументи, превърнали се в шаблонизирани емблеми на американския свят – Статуята на Свободата, Рокфелер Център, Емпайър Стейт Билдинг, водопадът Ниагара и др. От друга страна, разказите за пътешестването из американската земя се стремят да предадат една по-плътна и цялостна картина на Щатите отвъд фрагментаризирания образ от водещи забележителности, която е и същевременно актуална за двете десетилетия между войните. САЩ – това е името на възжеланата Америка, което провокира съзнанието на модерния човек с възможността за натрупване на нов жизнен и културен опит както по хоризонтала – в динамиката на свръхмашинизираното ежедневие, така и по вертикала – през възможността за наблюдаване и изучаване на света от птичи поглед от върха на небостъргачите. Образът на Щатите в очите на новопристигналия европеец се заявява като свособразен и типичен – неевропейски, чисто американски, като той ще се формира не през контурите на дивото и екзотичното, а с помощта на водещите маркери на големия модерен град – улицата с динамиката и движението на уличните реклами и градските постройките – небостъргачите и фабриките.

Имигрантски потоци и сегрегационни тактики

По своя невъобразим технологичен напредък Северноамериканските щати привличат вниманието и предизвикват дебати през периода между двете световни войни, като въпросът за „реалната“ американска действителност е изведен на преден план и в публичния дискурс. През 1934 г. се организира поредица от сказки, посветени на условията за живот в САЩ, по инициатива на българо-американското дружество в София и на бившия пълномощен министър

на САЩ у нас Фредерик А. Стерлинг (Цветков 1936: 3). По този случай Симеон Радев, по това време пълномощен министър в Лондон, изнася реч на тема „Америка, каквато я видях“, свързана с престоя му като посланик във Вашингтон през периода 1925-1933 г. Основните акценти на сказката могат да се открият на страниците на в-к „Мир“ – Радев засяга както икономическия и политическия аспект на страната, така и социалния живот в Америка (Атанасов 1934: 3). В предаденото резюме от сказката на Радев доминира радушият и благонастроен тон на дипломата към американците и тяхната страна – една „мозаечна държава, с различни раси и тежнения“, която обаче съумява да намери баланс между тях.

В отговор на изнесената реч, както и на други подобни сказки, се появява остро критичният пътеписен разказ на Д. Цветков „Какво видях в Америка или Какво не знаем за Америка: Адът на „Острова на сълзите“ и др.“, публикуван в самостоятелна книжка през 1936 г. Към речта на известния общественик Цветков подхожда нескрито иронично и определя неговата позиция като „Америка каквато я видях от прозореца на министерския си кабинет“ (Цветков 1936: 3). Ако Радев в своята реч предава непосредствените впечатления, натрупани по време на дипломатическата работа в САЩ, текстът на Д. Цветков, именуван „Какво *не знаем* за Америка“ [курсив мой, М. Р.], претендира да предложи информация за читателя, която е подминавана, некомментирана и/или съзнателно пропускана в известните сказки, организирани по това време. Авторът подчертава, че „американското небе не е без облаци“ и отчита факта, че сказчикът не засяга темата за актуалната ситуация на българската емиграция в САЩ и не споменава просещите за хляб млади безработни емигранти (пак там). Въпреки това си заслужава да се отбележи, че в речта си пълномощният министър засяга въпроса за расите в Америка, които са подредени по категории, както и за съществуващите сегрегационни тактики към определена част от тях. В двата текста – резюмето на сказката на Радев и публикацията на Цветков, се отразяват впечатления, изградени на базата на различен тип нагласи спрямо Америка, които на свой ред са формирани въз основа на отношението на американеца към двамата българи.

Следва да се обобщи, че „автентичната“ Америка предлага на любопитството на междувоенния пътешественик зрелища, които пораждаят както трайни свръхвпечатления, така и многобройни свръхнапрежения. Описаната картина на всеобщ, невиждан подем в САЩ съумява да се впише в предзададените очаквания на пътешествениците, но трудно постижимата интеграция на чужденци в американското общество развенчава ореола на Щатите като „страна на неограничените възможности“.

„Другата“ Америка: авантюристичният опит

За устремения взор на пътешественика пространството отвъд Екватора е мечтано, възжелано и нетърпеливо очаквано, но и още качествено ново, непознато, „друго“ пространство. Противно на северноамериканския високоскоростен живот на хората-автомати, южноамериканската действителност предполага по-спокойния забавен ритъм на тропическите степи. Образът на „Другата“ Америка съчетава в себе си екзотичното очарование на дивата природа с преливащите от човешко присъствие южноамерикански мегаполиси – Рио де Жанейро и Буенос Айрес. От една страна, това е загадъчната, просторна Южна Америка, „усамотена и затворена в своята испанска романтика“. Америка на фермерите, гаучосите, кафето и тангото. От друга страна, като част от територията на Новия свят, тя е пространство на непрекъснато прииждащите чужденци – хора от различни раси и националности. Америка на „международните авантюристи“, мошеници и безделници. Южна Америка невъзмутимо приветства погледа на модерния човек в своята чудновата действителност, като събужда както удивление и стремеж към приключения, така и склонност към непремерени рискове, които могат да доведат до разочарование и усещане за житейски провал.

Начален подстъп към южноамериканската тема през 20-те и 30-те години на XX век ще бъде потърсен отново в творчеството на автора Светослав Минков, като този път във фокуса на разсъждения ще попадне пътеписът „Другата Америка. Едно пътуване отвъд Екватора“ (1938). Образът на Южна Америка предстои да бъде по-широко разгърнат в текстовете на Борис Шивачев – сборникът с разкази „Сребърната река“ (1926), романът в дневникова форма „Изобретателят“ (1931), пътеписната книга „Писма от Южна Америка“ (1932), както и издадената посмъртно книга „Неиздадени разкази“ (1942). Заложената в тях водеща тема за българската емиграция на територията на Аржентина се споделя от романите на Тодор Ценков „По света за хляб“ (1932) и „Кокичето сред тропиците“ (1934), които допълват общата представа за Новия свят от другата страна на Екватора. Не на последно място, ще бъде потърсен специфичният образ на живота в Бразилия, който е детайлизиран в сборниците с разкази на Матвей Вълев „Праха след стадата“ (1937), „Радост в живота“ (1940), „Отсам и отвъд“ (1940), както и в романа „Ферма в Сертон“, издаден през 1988 г., но написан и предаден от автора за публикация преди 1944 г.

Опознаването: туристическите представи

Още заглавието на книгата „Другата Америка: Едно пътуване отвъд Екватора“ извежда пространството след преминаването на нулевия паралел като

акцент. За разказвача на Св. Минков „да минеш тая линия на постоянното равенденствие, дето денят е винаги равен на ноцта, значи – да се намериш под друго небе, под други съзвездия (Минков 1943: 69). Пространството на Южна Америка в пътеписа предстои да се възприеме от окоето на пътешественика интелектуалец и жител от Северното полукуълбо като непознато и различно.

Погледът на високообразования турист в „Другата Америка“ ще се фокусира не толкова върху туристическите забележителности на Бразилия и Аржентина, колкото върху открояващите се човешки образи и типажи, присъщи на южноамериканския свят. Рио де Жанейро е обрисуван като средищен център, населяван от пьстро интернационално общество. От една страна, то е съставено както от хора с утвърдени професии, така и от свободно движещи се подозрителни субекти с нелегални бизниси и др. Столицата на Бразилия е отворено пространство за безпрепятствено пребиваване на разнообразни тъмни личности, доколкото последните успяват да обезпечат финансово своето пребиваване в големия град, като увеличават паричния поток към казината на Рио. От друга страна, общественият образ се допълва от ширещата се по улиците човешка нищета: „едно съмнително общество от дрипави мулати и негри, от безделници и проститутки“ (пак там, 97). Техните фигури обаче не предизвикват състрадателния поглед на пътешественика, а тъкмо обратното – те смайват с тържеството на своя делник, изтъкано от разюздано веселие и безконечен разврат.

Буенос Айрес на свой ред се запечатва в спомените на пътешественика интелектуалец като своеобразна театрална сцена, издигната по подражание на западноевропейския живот. На нея аржентинецът се изявява със своята „неизлечима мания за аристократизъм“, която провокира спазването на определен словесен и поведенчески репертоар. Аристократичната мания, характерна за аржентинеца, води своето начало от прекомерната учтивост и галантност (позната от испанския рицарски етос), преминава през бленувания идеал за членуване в Жокей клуба по английски образец, докато се стигне до съкровената мечта за място в гробището на богатите католици „Реколета“. Ако бразилската столица Рио де Жанейро се отличава със своята буйна тропическа природа, а с шарените тълпи от минавачи по улиците и небостъргачи може да се сравни с метрополисите на САЩ, то Буенос Айрес на свой ред, както в архитектурен, така и в обществен план се стреми да бъде „друг“ на САЩ и „свой“ на Стария свят.

Странстването: скитническият инстинкт

Българската емигрантска литература, посветена на Южна Америка, стъпва върху представата за приключенския опит, натрупан при срещата с природната екзотика отвъд Екватора. От една страна, той се реализира

посредством отприщването на авантюристичния инстинкт у човека, а от друга страна, се дължи на принудителното оставане на пътя. Фигурата на странстващия из Южна Америка човек в българската междувоенна литература не съумява да се задържи дълго на едно и също място въпреки наличното желание за това. Пътешественикът се оказва функция на пътя, която успява да се реализира единствено в плана на движението през различните области, градове и пампаси.

Погледът на скитника е любопитен, саморефлективен поглед, който разглежда и изучава света в опита за трайно установяване и интеграция в него. Пространството на пътя в южното полукълбо обаче ще гнети злощастната фигура на скитника. Това не е наблюдаващият от първа класа на парахода турист, а пътуващият в трета класа емигрант. Скитникът не разполага с добре планиран маршрут и с точно разчетено време за посещение на набелязаните атрактивни места. В този смисъл, скитникът не умее да борави нито с времето, нито с пространството – той се оказва хаотично лутащ се из географските посоки според благоволенieto на случая, докато дните изтичат неусетно в своя монотонен ход. Това лутане обаче съвсем не бива да се възприема като самоцелно – всеобщата цел на скитниците емигранти в творчеството на Борис Шивачев, Тодор Ценков и Матвей Вълев за намиране на работа и установяване в Новия свят не се изгубва, но начините за нейното осъществяване или изглеждат непривлекателни, или се оказват временни и недостатъчно стабилни за постигане на постоянно и удовлетворително пребиваване. На емигранта не му липсва цел в житейски аспект, но не успява да се сдобие с план за дългосрочен проект при нейното постигане. И ако в романите на Тодор Ценков водеща ще бъде тезата за измамността на далечното пространство, в творчеството на Борис Шивачев превес взима неуморният стремеж на човека за оцеляване и справяне с трудностите. В книгите на Матвей Вълев авантюристичният инстинкт ще възприеме формата на вечно скитане, но не поради безперспективността на местата, а поради вътрешната индивидуална потребност от постигане на все нови хоризонти.

Предложените на внимание в настоящата разработка художествени текстове от българската литература от 20-те и 30-те години на XX век, посветени на темата за пътешестването до Новия свят, свидетелстват за необходимостта от изговаряне на противоречивия опит и за невъзможността за адаптиране на чужденеца към темпото на живот в Двете Америки. Радикалните различия в светогледните системи на страните от Северна и Южна Америка влизат в разрыв с ценностните разбирания на европейеца и обуславят мисловните, икономически и обществени разминавания между Стария и Новия свят.

Заклучение

Настоящият текст постави в центъра на вниманието произведения, проблематизиращи темата за пътя в периода между двете световни войни. Основната цел е да се построи сравнително ясна (макар и непълна) литературноисторическа картина на пътуването в контекста на модерното придвижване, динамизация и ускоряване. Изведени и коментирани са спецификите на пътешественическия опит, който модерният човек натрупва при опознаването на света.

Образът на пътя в настоящия дисертационен труд е разгледан преди всичко като идентификационна провокация, предизвикателство към светогледа на междувоенния човек – да надскочи рамките на своето и да преодолее напреженията при сблъсък с другото; да съизмери себе си с достиженията на европейското, но и да изпробва потенциала и шанса си в предизвикателствата на чуждото пространство.

Предложените наблюдения и разсъждения в настоящия текст не се стремят към изчерпателност при осмислянето на темата за пътя. Целта на дисертационния труд е да маркира концептуално основни смислови посоки, които биха отворили/разгърнали нови полета за размисъл и критически прочит. Поетическият образ на пътя е мислен не през представата за крайност и затвореност на движението между заминаването и завръщането, а през потенциала на края като ново начало – откриването на нови хоризонти, перспективи, маршрути, идеи...

Използвана литература в автореферата

Андреев, А. 1939: Андреев, Андрей. Пътуване из Германия, 1939, София : Науч. к-т при БДЖ.

Атанасов 1934: Атанасов, Павел. Америка, каквато я видях (резюме от сказката на пълномощния министър г. Симеон Радев). В: Мир, 3 май 1934, бр. 10140, с. 3.

Багряна 1931а: Багряна, Елисавета. Звезда на моряка, 1931, София: Т. Ф. Чипев.

Без автор 1943: Без автор. Италия – страната на цветята и изкуствата, 1943, София: Прогрес.

Болгар 1933: Болгар, Боян. Парижки мозайки или Ние хората, 1933, София: Едисон.

Бръзицов 1939: Бръзицов, Христо. Как ми се мерна Европа: Пътеписи и наблюдения на един съвременник, 1939, София: Вазова задруга.

- Георгиев 2018:** Георгиев, Никола. Път към Европа ли? Не съм от тях. В: Литературни похождения. Автори, творби, анализи. Том 2, 2018, София: Изток-Запад, с. 435-480.
- Грудев 1937:** Грудев, Стефан. До Норвегия и Шпицберген: Едно пътуване, 1937, София: Книпеграф.
- Далчев 1943:** Далчев, Атанас. Ангелът на Шартър, 1943, София: Христо Г. Данов.
- Дочова 1928:** Доцова, Богдана К. Под сянката на пиниите, 1928, София: Божинови.
- Зимел 2014:** Зимел, Георг. Фрагментарният характер на живота. Есета, състав и прев. от нем. Теодора Карамелска, 2014, София: Критика и хуманизъм.
- Каменова 1935:** Каменова, Ана. С Мариела на път, 1935, София: Едисон.
- Карапеткова 2012:** Карапеткова, Дария. Ботуша в българската литературна мода, 2012, София: Сиела.
- Копринаров 2013:** Копринаров, Лазар. Mobilis in Mobili. Опити върху подвижния човек. 2013, София: Изток-Запад.
- Кръстев 1940:** Кръстев, Кирил. Последният Париж, 1940, София: Хемус.
- Маджаров 1928:** Маджаров, Михаил. С Вазов в Италия. В: Златорог, год. IX, кн. 9-10, 1928, с. 426-446.
- Минков 1943:** Минков, Светослав. Другата Америка: Едно пътуване отвъд Екватора. София: Хемус, 2-ро изд.
- Михайлов 1939:** Михайлов, Любомир. От Черно море до Триглав: Пътни бележки и впечатления от едно пътуване из Югославия, 1939, София: Добромир Чилингиров.
- Нора 2004:** Нора, Пиер. Между паметта и историята. Проблематика на местата. В: Места на памет, том 1, съст. Ивайло Знеполски, прев. от фр. Стоян Атанасов, 2004, София: Симолини-94, с. 35-71.
- Роза 2015:** Роза, Хартмут. Ускоряване. Промяна на времевите структури в модерността, прев. от нем. Светла Маринова, 2015, София: Критика и хуманизъм.
- Серто 2002:** Серто, Мишел дьо. Изобретяване на всекидневието. I. Изкуства на правене, прев. от фр. Евгения Грекова, 2002, София: Лик.
- Станчев 1939:** Станчев, Лъчезар. Земя под слънце, 1939, София: Иван Куюнджиев.
- Сяров 1934:** Сяров, Димо. Златна Прага: Картини и предания, 1934, София: Хемус.
- Тодоров 2010:** Тодоров, Цветан. Завладяването на Америка. Въпросът за другия, прев. от фр. Стоян Атанасов, 2010, София: Изток-Запад.
- Христов 1937:** Христов, Кирил. Каменният блян на Прага. В: Христов, К. Вълнолом, 1937, София: Древна България, с. 67-108.

Христофоров 1945: Христофоров, Асен. Скици из Лондон, 1945, София: Христо Г. Данов, 2-ро доп. издание.

Цветков 1936: Цветков, Д. Какво видях в Америка или Какво не знаем за Америка: Адът на „Острова на сълзите“, 1936, София.

Чавова 1940: Чавова, Олга. Скитница, 1940, София: Художник.

Шевалие, Геербрант 2000: Шевалие, Жан и Ален Геербрант. 2000. Речник на символите: митове, сънища, обичаи, ритуали, форми, фигури, цветове, числа и др., т. 2. София: Издателство „Петриков“.

Шейтанов 1923: Шейтанов, Найден. Динамизирана епоха. В: Златорог, 1923, кн. 6, с. 375-380.

Harvey 2003: Harvey, David. Paris, Capital of modernity, 2003, New York and London: Routledge.

Todorov 1981: Todorov, Tzvetan. Introduction to Poetics. Translation from French by Richard Howard, 1981, University of Minnesota Press.

Приноси на дисертационния труд

1. Настоящият дисертационен труд е първото по-обстойно и задълбочено изследване, посветено на поетическия образ на пътя в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век.
2. Работата извежда значимостта на проблематиката не само с оглед на литературата от конкретния период, но изяснява идейния профил на пътуването, съотнесен към спецификата на историческото време. Това определя и активирането на допирни точки със социологията, антропологията и психологията.
3. Предложената тематична структура на изследването систематизира и откроява знаците за конкретния литературноисторически период места на пътя. В различните части на работата топосите са контекстуализирани и представени като културни реалии, с които пътуващият осъществява специфичен емоционален контакт и изгражда различни нива на рефлексия.
4. Чрез избраната тема се реконструира културното самосъзнание на човека между войните. Проследяват се и се осмислят доминиращите епохата ценности и убеждения – общочовешки, културни, образователни и др.
5. Подбраната първична литература отваря полета за коментар на взаимоотношенията между Аза и Другия, като извежда на преден план въпроса за конструирането на набор от културно-исторически и ментални различия.
6. Принос е разглеждането на темата за пътуващия човек през контекста на актуалния за междувоенния период проблем за своето и чуждото. На преден план е изведен въпросът за личния досег на модерния човек с чуждото пространство, както и за различните аспекти на осъществената ценностна рефлексия.
7. Привлечен, анализиран и систематизиран е голям по обем емпиричен материал. Една част от него не е бил обект на подобно изследователско внимание. Това определя и познавателната стойност на труда – изградена е по-плътна и детайлна картина на образите на пътя и пътуването в контекста на съответните жанрови възможности и реализации.

Публикации по темата на дисертационния труд

1. Русева, Мария. *Американската действителност в разказите на Светослав Минков от края на 20-те и началото на 30-те години на ХХ век*. В: Български език и литература, бр. 4, 2018, с. 418-425.
2. Русева, Мария. *Южна Америка през погледа на пътешественика интелектуалец*. В: Свят и смисъл. Сборник в чест на професор дфн Валери Стефанов, Съст. Бойко Пенчев и др., София: УИ "Св. Климент Охридски", 2018, с. 263-271.
3. Русева, Мария. *Пътят към Атина (Наблюдения върху произведения от 20-те и 30-те години на ХХ век)*. В: Литература и техника. Сборник с доклади от научна конференция, проведена в Софийския университет "Св. Климент Охридски", 9-11 март 2018 г., съст. Надежда Стоянова и др., София: УИ "Св. Климент Охридски", 2018, с. 227-233.
4. Русева, Мария. *Образът на Америка и шаблонизираните представи за Новия свят*. В: Стереотипът в славянските езици, литератури и култури, Сборник с доклади от Четиринадесетите международни славистични четения, София, 26–28 април 2018 г. Том II, Съст. Владимир Колев и др., София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, с. 141-148.
5. Русева, Мария. *Машината и океанът: Образът на трансатлантическия параход в пътеписи от 20-те и 30-те години на ХХ век*. В: Verba iuvenium Словото на младите, бр 1. Годишник на Националната научна конференция за студенти и докторанти, Пловдив, Съст. Красимира Чакърова, Татяна Ичевска. Пловдив: УИ "Паисий Хилендарски", 2019, с. 401-412.
6. Русева, Мария. „По Земята“: Градове и Рефлексии. В: VI International Scientific and Practical Conference “Current Trends in Young Scientists’ Research” Book of Papers April 11, 2019, Съст. Могельницка Л.Ф., Zhytomyr: ZSTU, 2019, с. 305-308.
7. Русева, Мария. *Между центъра и периферията: историческа и легендарна Прага*. В: Литературната периферия, Сборник с доклади от международна научна конференция „Литературната периферия: памет и употреби“, съст. Ноеми Стоичкова и др., София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 186-192.
8. Русева, Мария. *Вещите и пътешественикът. Функции и репрезентации* (Приет за печат), Сборник от Международна научна конференция „От слово към действие: Разкази и репрезентации“, 2-4 май 2019, СУ „Св. Климент Охридски“.
9. Русева, Мария. *Balkan routes: Sofia – Athens. Literary interpretations of the 1920s and 1930s* (Приет за печат), Сборник от конференция „Mapping Balkan

routes 2: literary, cultural and linguistic landscapes – European perspectives“, 26-27 октомври 2018, Белград, Сърбия.

10. Русева, Мария. *Пътешественикът и Европа: приобщаване към вечността и миналото* (Студия, приета за печат). В: Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, том 105, 2020.
11. Русева, Мария. *В столицата на европейската модерност* (Приет за печат). В: Литературата, 2021, кн. 26.
12. Русева, Мария. *Южна Америка: рефлексии на авантюристичния опит* (Приет за печат). В: Филологически форум, 2021, бр. 13.

Публикации по темата на дисертационния труд, попадащи извън неговия обхват:

1. Русева, Мария. *Пътят на машините: механизми за овладяване на пространството в научно-фантастичния свят на Георги Илиев*. В: Надмощие и приспособяване. Сборник доклади от Международната научна конференция на Факултета по славянски филологии 24 – 25 април 2017 г., Съст. Надежда Александрова и др., 2017, София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 326-331.
2. Русева, Мария. *Пътешестването - начин на живот. За един неиздаден роман от архива на Димитър Шишманов*. В: Литературен вестник, бр. 33, 2017, с. 11;14.

Считано от брой 5 (2017) на сп. „Филологически форум“ дисертантът е водещ на тематичната рубрика „Пътуващи думи“, в която акцент е публикуването на съвременни пътеписи и други текстове, свързани с проблематиката на пътешестването.